

शिक्षकको पेसागत विकास प्रक्रियाका आधारहरू

कृष्णप्रसाद सुवेदी^१

kpsubedi728@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेख शिक्षकको पेसागत विकासका आधारहरूमा शिक्षकको शिक्षणीय कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने प्रक्रियालाई पेसागत विकासको रूपमा लिइएको छ। यसअन्तर्गत शिक्षकलाई शिक्षणीय ज्ञान, सीप, प्रविधि, रणनीति जस्ता पक्षहरूको बारेमा आवश्यक सूचना प्रदान गरिन्छ। शिक्षक शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको स्रोत व्यक्ति हो। शैक्षिक पक्षको आमूल परिवर्तन तथा सुधार गर्न शिक्षकको पेसागत विकास गरिनुपर्दछ। गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकको पेसागत विकासलाई एक पूर्वसर्तका रूपमा लिइन्छ। पेसागत रूपमा दक्ष, अध्ययनशील तथा कर्तव्यनिष्ठ शिक्षकले मात्र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सक्दछन्। शिक्षकको पेसागत विकास नियमित चलिरहने प्रक्रिया हो। शिक्षकको पेसागत विकासका लागि शिक्षण सिकाइ विधि सम्बन्धी ज्ञान, सिकारु/बालबालिकासम्बन्धी ज्ञान, सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापन, सञ्चार, सहयोग तथा सहकार्य, निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकास जस्ता पक्षमा शिक्षक सधैं सक्रिय तथा अद्यावधिक हुनुपर्दछ। यसका साथै पेसागत आचारसंहिता, सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको प्रयोग, कार्यमूलक अनुसन्धान गर्न सक्ने सक्षमता शिक्षकमा हुनुपर्दछ। त्यसैगरी पेसागत बैठक, अनुभव आदान-प्रदान, उपचारात्मक सुपरिवेक्षण, परामर्श तथा कोचिङ, स्वप्रतिबिम्बात्मक सिकाइ, पेसागत तालिम, आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण, निरन्तर सिकाइ तथा स्वाध्ययन, कार्यशाला तथा गोष्ठी, शिक्षक सञ्जाल, आत्ममूल्याङ्कन जस्ता विविध पक्षहरूद्वारा शिक्षकहरूको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ।

मुख्य शब्दावली : उपचारात्मक सुपरिवेक्षण, कार्यमूलक अनुसन्धान, परामर्श, पेसागत विकास, शिक्षक सञ्जाल, सक्षमता, सुपरिवेक्षण आदि।

^१ एम.ए., एम.एड., एम.फिल., (नेपाली : त्रिभुवन विश्वविद्यालय)

१. पृष्ठभूमि

शिक्षक शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको स्रोत व्यक्ति हो । शिक्षाको गुणस्तर, नीति, योजना तथा शिक्षासँग सम्बन्धित सम्पूर्ण पक्षहरूको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिका रूपमा शिक्षकलाई लिइन्छ । त्यस्तै विश्व परिवेशमा भएका नवीन ज्ञान, विषय तथा आविष्कारहरूमा विद्यार्थीहरूलाई अद्यावधिक गराई नयाँ नयाँ ज्ञान प्रदान गर्ने व्यक्ति शिक्षक हो । त्यसैले शैक्षिक पक्षको आमूल परिवर्तन तथा सुधार गर्न शिक्षकको पेसागत विकास गरिनुपर्दछ । शिक्षकले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन तथा विद्यार्थीलाई राम्रो तरिकाले सिकाउन स्वयम्सेवकको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 1) । शिक्षकले सिकने र आफ्नो पेसागत विकास गर्ने विविध विधि तथा प्रक्रियाहरू हुन्छन् । उनीहरूले विभिन्न तालिम, कार्यशाला, सेमिनार, अवलोकन भ्रमण आदि कार्यकलापमा सहभागी भएर, शिक्षण सिकाइका विविध पक्षहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गरेर, अनुभव आदान-प्रदान जस्ता कार्यहरूबाट आफ्नो पेसागत दक्षता बढाउँछन् । यसरी पेसागत रूपमा दक्ष, अध्ययनशील तथा कर्तव्यनिष्ठ शिक्षकले मात्र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सक्दछन् ।

गुणस्तरीय शिक्षा प्रत्येक बालबालिकाको अधिकारको विषय हो । यो समुचित शिक्षण र शिक्षकको पेसागत विकाससँग सम्बन्धित छ, जसले मानिसको रोजगारी र आर्जन प्रतिभाको अभिवृद्धि गर्दछ (सिन्हा, २०६७ : १९१) । यसका लागि शिक्षक पेसागत रूपमा दक्ष तथा लगनशील हुनुपर्दछ । शिक्षक विद्यालय शिक्षा प्रणालीका मेरुदण्ड हुन्, विद्यार्थीको सिकाइका जग निर्माता हुन् र समाजका सचेत वर्ग तथा समूह हुन् (लम्साल, २०६८ : २५३) । यिनीहरूको पेसागत विकासबाट नै विद्यार्थीहरूको सर्वाङ्गीण विकास हुन्छ । शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको माध्यमबाट बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि शिक्षक आफ्नो पेसामा सक्षम हुनु आवश्यक मानिन्छ ।

शिक्षकहरूलाई तालिम, अनुसन्धान, स्वाध्ययन, सहकार्य, उपचारात्मक सुपरिवेक्षण, परामर्श, पेसागत बैठक, अध्ययन तथा अवलोकन भ्रमण, कार्यशाला, गोष्ठी तथा सेमिनारमा निरन्तर सक्रिय सहभागी गराएर उनीहरूको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ । पेसागत विकास एकै तरिकाले तथा एउटै विधिको प्रयोग गरेर मात्र सम्भव हुँदैन । शिक्षकको पेसागत विकासको लागि शिक्षकमा मैले आफ्नो पेसागत विकास गर्न सक्छु भन्ने भावना हुनुपर्दछ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 1) । त्यसैले विद्यालय तहमा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकको पेसागत विकासलाई विशेष महत्त्व दिने गरिन्छ । शिक्षकको पेसागत विकासलाई आवश्यकतामा आधारित र नतिजामुखी बनाई शिक्षकको दक्षता तथा उत्प्रेरणामा सुधार गर्न आवश्यक देखिन्छ । त्यसैगरी शिक्षण सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई जीवन्त, अर्थपूर्ण तथा प्रभावकारी बनाई विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा अधिकतम सुधार ल्याउनका लागि पनि शिक्षकको पेसागत विकास आवश्यक देखिन्छ ।

गुणस्तरीय शिक्षाको प्रमुख आधार शिक्षक हुन् । पेसागत रूपमा दक्ष र उच्च उत्प्रेरणा भएका शिक्षकहरूबाट उपलब्धिमूलक, जीवन्त तथा प्रभावकारी शिक्षण सहजीकरण हुन सक्छ (शै.ज.वि.के., २०७२ : १) । यसबाट मात्र बालबालिकाहरूले गुणस्तरीय शिक्षा पाउन सम्भव हुन्छ । त्यसैले गुणस्तरीय

शिक्षाका लागि शिक्षकको पेसागत विकासलाई एक पूर्वसर्तका रूपमा लिइन्छ। शिक्षकको पेसागत विकास नियमित चलिरहने प्रक्रिया हो। नेपालमा शिक्षाको सुरुवात भएदेखि नै शिक्षकको पेसागत विकास सम्बन्धी कार्यहरू भएको देखिन्छ। शिक्षाको इस्तिहारदेखि विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदन, विभिन्न नीति, योजना तथा कार्यक्रम, विभिन्न संस्था तथा शिक्षक पेसागत विकासको प्रारूप २०७२ मा शिक्षकको पेसागत विकाससम्बन्धी कार्य भएको पाइन्छ।

२. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनमा शिक्षकको पेसागत विकासका लागि वर्तमान सन्दर्भमा आवश्यक पर्ने आधार हरूलाई केलाउने मुख्य उद्देश्य रहेको छ। सिकारुको सिकाइलाई प्रभावकारी तुल्याउन शिक्षकले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ।

३. पूर्वकार्यको समीक्षा

शिक्षकको पेसागत विकासमा गरिएका विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान, लेख तथा कृतिहरूको पुनरावलोकन निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

काफ्ले (शर्मा) (२०६५) द्वारा **शैक्षिक नीति : अवधारणा र अभ्यास** पुस्तक तयार पारिएको छ। यस पुस्तकमा शिक्षकको वृत्तिविकासका नमुनाहरूमा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (कासमू), योग्यता प्रणालीमा प्रतिस्पर्धा, स्वतः पदोन्नति, तालिम, अध्ययन र अवलोकन भ्रमणको अवसर, कामको मूल्याङ्कन, उचित स्थानमा उचित व्यक्ति तथा पुरस्कारको व्यवस्थालाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। शिक्षकको पेसागत विकासका लागि कलेज अफ एजुकेसनले नर्मल स्कूल तालिम, शिक्षा शिक्षक तालिम कार्यक्रम, व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम, दुर्गम क्षेत्र शिक्षक तालिम, महिला शिक्षक तालिम जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

पौडेल (२०६७) द्वारा **शिक्षाका अन्तर्सम्बन्धित मुद्दाहरू** नामक पुस्तक तयार पारिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा शिक्षकको पेसागत विकास तथा व्यवस्थापन शीर्षक अन्तर्गत शिक्षक व्यवस्थापन, शिक्षक छनोट, शिक्षकको पेसागत विकास, पेसागत विकासका उपागमहरू, पेसागत विकासका मोडेलहरू, पेसागत विकासका सिद्धान्तहरू र पेसागत विकासका समस्या तथा समाधानका बारेका चर्चा गरिएको पाइन्छ। यस पुस्तकमा पेसागत विकासका आधारहरू, आवश्यकता, विशेषता, नमुना, अभ्यास तथा पेसागत विकासमा देखिएका नीतिगत र कार्यान्वयनगत समस्याहरूलाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। पेसागत विकासका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरूमा शिक्षकले जिम्मेवारी वहन गर्नुपर्नेमा जोड दिइएको छ। यस पुस्तकबाट प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि पेसागत विकासका आधारहरू निर्धारण गर्नका लागि उपयोगी देखिन्छ।

बराल (२०६७) द्वारा **शिक्षा व्यवस्थापनका नवीन आयाम** नामक पुस्तक तयार पारिएको छ। प्रस्तुत पुस्तकमा शिक्षक विकास र व्यवस्थापनअन्तर्गत शिक्षकको पेसागत विकासका बारेका चर्चा गरिएको छ। उक्त पुस्तकमा शिक्षण पेसालाई नियमित रूपमा अद्यावधिक भइरहनुपर्ने तथा सदैव

चुनौतीपूर्ण रूपमा क्रियाशील रहनुपर्ने पेसाका रूपमा लिइएको पाइन्छ। शिक्षकको पेसागत विकास गर्न शिक्षक तयारी, सेवा प्रवेश तथा निरन्तर सहयोग गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार गर्नुपर्ने कुरा औल्याइएको पाइन्छ। प्रस्तुत पुस्तकमा शिक्षण पेसालाई व्यावसायिक बनाउन शिक्षक तालिम, अध्यापन अनुमतिपत्र, पेसागत सङ्घ सङ्गठन, नोकरीको सुरक्षा, वृत्तिविकासका अवसरहरू, निवृत्तिभरण, उपदान तथा स्थायी नियुक्तिका लागि शिक्षक सेवा आयोगको व्यवस्था गरिएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसका साथै शिक्षकको पेसागत विकासका तरिकाहरू अन्तर्गत उपचारात्मक सुपरिवेक्षण, मेन्टरिङ, प्रशिक्षण वा ट्युसन, परियोजना कार्य, अध्ययन, अनुसन्धान, स्वप्रतिबिम्बात्मक सिकाइ, अनुभव आदान-प्रदान, पेसागत बैठक, आन्तरिक तथा बाह्य भ्रमण, तालिम, कार्यशाला जस्ता पक्षहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ। यद्यपि शिक्षकको पेसागत विकासका लागि कुन कुन संस्थाहरूले के के कार्य गरेका छन् सो कुरा प्रस्तुत गरिएको देखिँदैन। यस पुस्तक प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि पेसागत विकासका आधारहरू निर्धारण गर्न तथा आवश्यक मार्गदर्शनका लागि उपयोगी देखिन्छ।

अर्याल र पन्त (२०७१) द्वारा लेखिएको **एजुकेशन एन्ड डेभलपमेन्ट** (Education and Development) पुस्तकमा शिक्षकको पेसागत विकासका बारेमा चर्चा गरिएको छ। यस पुस्तकमा शिक्षक विकासको अवधारणा प्रस्तुत गर्दै शिक्षक विकासलाई शिक्षक व्यवस्थापन, शिक्षकको पेसागत विकास र शिक्षकको व्यावसायिक विकास गरी तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। प्रत्यक्ष शिक्षण, विद्यालयमा सिकाइ र विद्यालयभन्दा बाहिर सिकाइलाई शिक्षकको पेसागत विकासका प्रयासहरूका रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। प्रस्तुत पुस्तकमा शिक्षकको पेसागत भूमिकाको चर्चा गर्दै शिक्षकको पेसागत विकासका आधारहरू प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ। यसका साथै शिक्षकहरूको पेसागत विकासमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको उल्लेख गरिएको पाइन्छ। यस पुस्तक प्रस्तुत अनुसन्धानका लागि पेसागत विकासको अवधारणामा स्पष्ट हुन, शिक्षकहरूको पेसागत विकासका आधारहरू पहिचान गर्न उपयोगी देखिन्छ।

थपलिया (२०७२) द्वारा लिखित **नेपालमा शिक्षकको पेसागत विकास मोडेल : अनुभव र भावी कार्यदिशा** नामक लेखमा शिक्षकको पेसागत विकास कार्यक्रमको उद्देश्य र शिक्षक पेसागत विकाससम्बन्धी दृष्टिकोणहरूको चर्चा गरिएको छ। यसमा शिक्षकको पेसागत विकासका चरणहरूलाई चार भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ। तिनीहरूमा शिक्षक विद्यार्थी हुँदा र शिक्षण सम्बन्धमा गरेका अनुभव, विश्वविद्यालयमार्फत् दिइने शिक्षा, सेवाप्रवेश तालिम र निरन्तर पेसागत विकास कार्यक्रम रहेका छन्। शिक्षकको पेसागत विकासको सन्दर्भमा हिजो गरिएका मोडेलहरूलाई समयअनुसार आवश्यकतामा आधारित बनाई परिवर्तन र परिमार्जन गर्दै लैजानुपर्ने आवश्यकता औल्याइएको छ। यसका साथै पेसागत विकासका लागि सम्बन्धित सबैको सहकार्य सुनिश्चित गर्दै उपलब्ध स्रोत साधनको उच्चतम सदुपयोग गर्न सकेमा शिक्षकको पेसागत विकासलाई व्यावहारिक बनाउन सकिने उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७२) मा **शिक्षकको पेसागत क्षमता विकास र व्यवस्थापन** शीर्षकमा शिक्षक दक्षता तथा प्रमाणीकरण प्रणालीका माध्यमबाट राष्ट्रिय स्तरमा शिक्षण पेसाका जनशक्तिको गुणस्तरको नियमन गरिने विषय उल्लेख गरिएको पाइन्छ। एक महिने सेवाकालीन प्रमाणीकरण तालिम,

पुनर्ताजगी तालिम, मागमा आधारित छोटो अवधिका तालिम, अनलाइन स्वाध्ययन तालिम तथा विशेष सिकाइ आवश्यकताको सम्बोधनका तालिम लगायत शिक्षक पेसागत विकासका विविध कार्यक्रमहरूको सुदृढीकरण गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। विद्यालय तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूलाई विद्यालय तथा समूह विद्यालयमा आधारित शिक्षक विकास कार्यक्रम सञ्चालनका लागि प्रोत्साहित गर्न आवश्यक देखिन्छ, जसमा परामर्शदेखि पेसागत मञ्चमा गरिने छलफलमा सहभागिता लगायतका क्रियाकलाप पर्न सक्छन्। साथै अनलाइन तथा मोबाइल फोनमा आधारित स्वाध्ययन स्रोत, छोटो मोड्युलर तालिम, विषय शिक्षक सञ्जालबाट शिक्षक सहयोग, विद्यालयमा आधारित पेसागत विकास लगायत विभिन्न ढाँचाका पेसागत विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक छन्। यी कार्यक्रमहरूबाट नै शिक्षकको पेसागत विकास हुने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ।

४. सैद्धान्तिक अवधारणा

भाषा शिक्षकहरू पेसागत विकासका आधारहरूको अवधारणालाई आलोचनात्मक सामाजिक सिद्धान्त (Critical Social Theory) का आधारमा हेर्न सकिन्छ। यस सिद्धान्तले शिक्षकहरूको पेसागत विकास कक्षाभित्रका शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप तथा कक्षा वा विद्यालय बाहिरका पक्षहरूबाट प्रभावित हुने मान्यता राख्दछ (पौडेल, २०६७ : १०५)। यसमा राज्य तथा समाजको अपेक्षा र शिक्षण सिकाइको वातावरणले पनि उत्तिकै प्रभाव पार्दछ, भन्ने मान्यता यस सिद्धान्तको रहेको छ। पेसागत विकासमा सम्बद्ध निकाय तथा विद्यालय र शिक्षक बीचको सम्बन्ध, पेसागत कार्य, मानवीय अन्तर्क्रिया, शक्ति सम्बन्ध, शक्तिको स्थान, नियन्त्रण, समता, कर्मचारीतन्त्र आदि सबैको प्रभाव शिक्षकको पेसागत विकासमा पर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले राखेको पाइन्छ (पौडेल, २०६७ : १०५)। यस मान्यताअनुसार शिक्षक, विद्यालय, शिक्षण सहजीकरण प्रक्रिया, स्रोत केन्द्र, पेसागत विकासका कार्यक्रम प्रदान गर्ने निकायहरू, पेसागत सङ्गठन, शक्ति सम्बन्ध, प्रचलित नियम कानून, विषयविज्ञको सहयोग, विषयगत ज्ञान तथा सीप आदि जस्ता पक्षहरूद्वारा शिक्षकको पेसागत विकास प्रभावित बनेको पाइन्छ।

भाषा शिक्षकहरू पेसागत विकासका आधारहरूको अवधारणालाई साङ्केतिक अन्तर्क्रिया सिद्धान्त (Symbolic Interactionism Theory) का आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ। यस सिद्धान्तले शिक्षकले विद्यालयमा के कसरी कार्यहरू गरिरहेको छ, उसको पेसाप्रतिको धारणा तथा विचार के कस्तो रहेको छ, सो कुराले पेसागत विकास प्रक्रियालाई प्रभाव पार्ने मान्यता राख्दछ। शिक्षकको व्यक्तिगत ज्ञान, सीप, क्षमता, दक्षता, चाहना, उद्देश्य जस्ता पक्षको वकालत गर्दछ। यस सिद्धान्तअनुसार हरेक दिन उत्पन्न विभिन्न समस्यासँग सम्बन्धित रणनीति तय गर्न, शिक्षकको कार्यसम्पादन क्षमतामा उत्पन्न समस्यासँग सम्बन्धित विषयलाई सम्बोधन गरी पेसागत विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी यस सिद्धान्तले शिक्षकको पेसागत विकास, पेसागत भिन्नता, कक्षाकोठाभित्रको विभिन्नता, विभिन्नताको व्यवस्थापन आदि जस्ता विषयहरूलाई पनि व्याख्या गर्दछ। यो सिद्धान्तले मूलतः विद्यालय तथा कक्षाकोठाभित्रको वातावरणमा नै शिक्षकको पेसागत विकास हुने मान्यता राख्दछ।

५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः स्थलगत र पुस्तकालयीय अध्ययन विधिबाट सम्पन्न गरिएको छ । उद्देश्यमूलक नमुना छनोटमा परेका काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुर, बागलुङ, पर्वत, म्याग्दी, चितवन, नवलपरासी, सिन्धुली, सर्लाही जिल्लाहरूका १०/१० वटा विद्यालयहरूमा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई नमुनामा रूपमा लिइएको छ । पूर्वपरीक्षण गरी सूचना सङ्कलन गर्नका लागि तयार पारिएको प्रश्नावलीहरू नमुना छनोटमा परेका शिक्षकहरू समक्ष पुऱ्याई आवश्यक सूचना सङ्कलन गरियो । त्यस्तै त्रिभुवन विश्वविद्यालयको केन्द्रीय पुस्तकालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायको पुस्तकालय, शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको पुस्तकालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको पुस्तकालयको समेत उपयोग आवश्यक सूचना सङ्कलन गरियो । यसरी प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित सूचनाहरूलाई एकीकृत गरी नतिजामुखी बनाउन सार विश्लेषण विधि (Thematic analysis method) द्वारा विश्लेषण गरिएको छ । यस विधिमा गुणात्मक सूचनालाई सङ्केत गर्ने र मिल्दाजुल्दा सङ्केतहरूलाई एकीकृत गरी शीर्षक दिने कार्य गरिएको छ । सोही शीर्षकलाई आधार मानी सूचनाको विश्लेषण गरिएको छ । यसरी प्राप्त भएको निष्कर्षका आधारमा नेपाली भाषा शिक्षकका पेसागत विकासका आधारहरू सिफारिस गरिएको छ ।

६. शिक्षकका पेसागत विकासका आधारहरू

नमुना छनोटमा परेका शिक्षकहरूबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई सार विश्लेषण विधिद्वारा पेसागत विकासका आधारहरू पहिचान गरी तिनीहरूलाई विभिन्न विद्वान्हरूका सन्दर्भग्रन्थहरूमा भएका सूचनाद्वारा पुष्टि गरिएको छ । यसरी नै शिक्षकका पेसागत विकासका आधारहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.१ शिक्षण सिकाइ विधिसम्बन्धी ज्ञान

विद्यार्थीलाई निर्धारण गरिएको विषयवस्तुलाई प्रभावकारी तरिकाले सिकाइ सहजीकरण गर्न सक्ने कौशल भएमा शिक्षकको पेसागत विकास हुन सक्छ । शिक्षक शिक्षण सिकाइ प्रक्रियासम्बन्धी गहन ज्ञान भएको र सो ज्ञानलाई शिक्षण सिकाइ सहजीकरणमा उपयुक्त तवरले प्रयोग गर्न सक्षम हुनु पर्दछ । शिक्षकमा शिक्षण सिकाइका विभिन्न तौरतरिका तथा नवीनतम शिक्षण प्रविधिमा अद्यावधिक ज्ञान हुनुपर्दछ । शैक्षणिक प्रविधिको प्रयोग गरी नेपाली भाषा शिक्षण सहजीकरण गरी विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगात्मक तरिकाले शिक्षण गर्न सक्नुपर्दछ । पाठ्यक्रमका उद्देश्य तथा सक्षमताहरू हासिल गराउने गरी शैक्षणिक योजना र रणनीति तय गर्न सक्नुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : १) । विषयवस्तुको प्रकृति, विद्यार्थीको स्तर तथा वैयक्तिक भिन्नतालाई विशेष सम्बोधन गरी उपयुक्त शिक्षण विधिको छनोट र प्रयोग गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीहरूलाई सिकाइ उपलब्धि वृद्धि गर्नका लागि उपयुक्त शिक्षण विधि तथा सामग्रीको प्रयोग गरी सिकाइ सहजीकरण गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी शिक्षकले उपयुक्त साधनहरूको प्रयोग गरी सिकाइका विविध पक्षको मूल्याङ्कन गर्न, नतिजाको विश्लेषण गर्न तथा सोको उपयोग गर्न सक्नुपर्दछ । विद्यार्थीहरूको सिकाइ सुनिश्चितताका

लागि निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गरी आवश्यकताअनुसार उपचारात्मक शिक्षण गर्न शिक्षक सक्षम हुनुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : १) । यी विविध पक्षहरूमा सक्षम भएमा मात्र शिक्षकको पेसागत विकास हुन सक्छ । यसर्थ शिक्षकको पेसागत विकासका लागि विषयवस्तुलाई प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्नका लागि उपयुक्त विधि तथा कार्यकलापहरूको छनोट र प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

६.२ सिकाइ/बालबालिकासम्बन्धी ज्ञान

पेसागत विकासका लागि शिक्षकले बालबालिकाहरूको विविध सिकाइ आवश्यकता पहिचान गरी सोअनुरूप शिक्षण गर्नुपर्दछ । बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र सवेगात्मक विकासको ज्ञान तथा त्यसको शिक्षणसँगको सम्बन्धको बारेमा शिक्षकले विशेष ध्यान दिनुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : १) । शिक्षकले बालबालिकाको रुचि, इच्छा, क्षमता, चाहना, कठिनाइ क्षेत्र, त्रुटि क्षेत्र, वैयक्तिक भिन्नतासम्बन्धी जानकारी राखी ती कुराहरूको उचित सम्बोधन गरी शिक्षण गर्न सक्नुपर्दछ । बालबालिकामा भएको पूर्वज्ञानको पहिचान गरी शिक्षकले नयाँ सिकाइसँग सम्बन्ध स्थापित गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी बालबालिकाहरूको भाषिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, मूल्य मान्यता र विविधताको पहिचान र सम्मान गरी शिक्षण सहजीकरण गर्न सक्नुपर्दछ । शिक्षकले प्रत्येक बालबालिकाले सिक्न सक्ने अधिकार राख्छन् र सिक्न सक्छन् भन्ने कुरा आत्मसात् गर्दै उच्च सिकाइको अपेक्षा गर्नुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : १) । त्यस्तै बालबालिकामा रहेको विशेष सिकाइ आवश्यकता तथा विशिष्ट क्षमताबारे जानकारी राखी तिनीहरूको उचित तरिकाले सम्बोधन गर्नुपर्दछ । त्यसैले शिक्षक पेसागत रूपमा सक्षम हुनका लागि बालमनोविज्ञान सम्बन्धी ज्ञान हुनुपर्दछ ।

६.३ सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापन

शिक्षकले विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि गर्न सिकाइ वातावरण तथा कक्षा व्यवस्थापनलाई चुस्त दुरुस्त राख्न सक्नुपर्दछ । शिक्षकले विद्यार्थीको सिकाइको लागि सुरक्षित, सहयोगात्मक र चुनौतीपूर्ण वातावरण सिर्जना गरी विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय सहभागिता गराउन सक्नुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : २) । विद्यालयको समग्र विकासलाई ध्यान दिँदै शिक्षण सिकाइका स्रोत र साधनको उपयुक्त व्यवस्थापन गरी बालमैत्री, सिकाइमैत्री, कार्यकलापमैत्री सिकाइ वातावरणको सिर्जना गर्नुपर्दछ । शिक्षकले शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको समयमा कक्षाका सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूले रचनात्मक सिकाइ, सहपाठी सिकाइ, सहकार्यात्मक सिकाइ तथा प्रयोगात्मक सिकाइका अवसर प्रदान गरी शिक्षकले विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ । यसका साथै सकारात्मक विभेदको आधारमा मिश्रित समूहहरू निर्माण गरी उचित तरिकाले परिचालन गर्न सक्नुपर्दछ । सकारात्मक अनुशासनमार्फत् विद्यार्थीहरू बीच सहयोग तथा आपसी समझदारी कायम गरी आदर्श व्यवहारलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : २) । कक्षाका सम्पूर्ण

विद्यार्थीहरूलाई खोज तथा सिर्जना उन्मुख गराउनका लागि पुस्तकालय र सूचना प्रविधिको प्रयोग लगायत अन्य उपयुक्त साधन र अवसर उपलब्ध गराउनुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : २) । विषम परिस्थितिमा पनि कुशलतापूर्वक उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरी शिक्षण सिकाइ सहजीकरणलाई निरन्तरता दिन सक्नुपर्दछ । यी विविध कुराहरूप्रति सचेत रहँदै बालमैत्री, सिकाइमैत्री, भाषामैत्री, कार्यकलापमैत्री सिकाइ वातावरण निर्माण र कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न सकेमा शिक्षकको पेसागत विकास हुन सक्ने देखिन्छ ।

६.४ सञ्चार, सहयोग तथा सहकार्य

शिक्षकले विद्यार्थी, अभिभावक तथा आफ्ना सहकर्मी शिक्षकहरूसँग प्रभावकारी सञ्चार, सहयोग र सहकार्य गर्नुपर्दछ । आफ्नो पेसागत विकासका लागि खोज, अन्वेषण, सहकार्य, सहकर्मी शिक्षण तथा अन्तर्क्रियाका लागि प्रभावकारी सञ्चार गर्न सक्नुपर्दछ । सहकर्मी शिक्षणलाई योजना, अवलोकन तथा उपचारात्मक पृष्ठपोषण जस्ता तिन चरणबाट अगाडि बढाउनुपर्दछ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 1) । विद्यार्थीहरूलाई सिकाइप्रति उत्साहित बनाउन, विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्न, निर्देशन अनुरूपको कार्यकलापमा सक्रिय सहभागी गराउन, शैक्षणिक परामर्श दिन तथा शिक्षण सिकाइ सहजीकरणमा आवश्यक सञ्चार र सहयोग गर्नुपर्दछ । पेसागत विकास र विद्यार्थी सिकाइ प्रवर्द्धनका लागि सहकर्मीहरू बीच अनुभव, पृष्ठपोषणको आदान-प्रदान, आपसी सहयोग र सहकार्य गर्नुपर्दछ (Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., Gardner, M., 2017 : 9) । यसका साथै विद्यार्थीको शिक्षण सिकाइ सहजीकरणमा सहभागिता र शैक्षिक उपलब्धि लगायतका विषयको अभिलेखन तथा सहयोगका लागि सम्बन्धित सरोकारवाला तथा अभिभावकसँग छलफल परामर्श गर्न सक्नुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : २) । यसबाट शिक्षकको पेसागत विकासमा सहयोग पुग्छ तसर्थ सञ्चार, सहयोग र सहकार्य पेसागत विकासका लागि अनिवार्य मानिन्छ ।

६.५ निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकास

शिक्षकले पेसागत विकासका अवसरहरूको खोजी गरी निरन्तर सिकाइमा संलग्न रहनुपर्दछ । शिक्षक आफूमा भएको ज्ञान, सीप तथा अनुभवको विश्लेषण गरी निरन्तर सिकाइ र पेसागत विकासमा प्रतिबद्ध रहनुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ३) । त्यसैगरी आफूले सम्पन्न गरेका कामहरूको स्वप्रतिबिम्बन गरी निरन्तर सुधारको प्रक्रियामा संलग्न रहनुपर्दछ । आफ्नो विषयको क्षेत्रमा भएका अध्ययन अनुसन्धान बारे जानकारी राख्ने तथा शिक्षण सिकाइ सुधारमा लागि कार्यमूलक अनुसन्धान गर्न सक्नुपर्दछ । त्यस्तै आपसी सहयोग र सहकार्यमार्फत् आफ्ना अभ्यास र व्यवहारमा नवप्रवर्तन तथा सिर्जनशीलताको विकास गर्दै पेसागत उन्नयनमा सक्रिय हुनुपर्दछ (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ३) । यसरी निरन्तर अध्ययन, अनुसन्धान, खोज तथा अन्वेषणबाट सिकेका कुराहरूबाट पेसागत विकास गर्न सकिन्छ ।

६.६ पेसागत आचारसंहिता

शिक्षकले आफ्नो पेसागत आचारसंहिताको पालन गरेर पेसागत विकास गर्न सक्छ। शिक्षकले प्रचलित ऐन नियम तथा सामाजिक मूल्य मान्यताअनुकूल आदर्श पेसागत आचरण प्रदर्शन गर्दै आफ्नो जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्व वहन गर्नुपर्दछ, (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ४)। आफ्नो पेसाप्रति सम्मान र निष्ठाभाव राख्ने तथा उच्चतम नैतिक व्यवहार प्रदर्शन गर्दै सार्वजनिक विश्वास आर्जन गर्न सक्नुपर्दछ। संविधान, ऐन, नियमावली, निर्देशिका अनुरूपको आदर्श आचरण प्रदर्शन गर्दै आफ्नो कार्य तथा व्यवहारको जिम्मेवारी लिन सक्नुपर्दछ। पेसागत आचारसंहिता र पदीय मर्यादा अनुकूल सबै बालबालिकाहरूप्रति तटस्थ र सम्मानजनक व्यवहार प्रदर्शन गर्न तथा उनीहरूको सर्वोत्तम हितका लागि कटिबद्ध रहनुपर्दछ। शिक्षासम्बन्धी विश्वव्यापी मान्यताहरू (मानव अधिकार, बाल अधिकार, मौलिक हकका रूपमा शिक्षा, सबैका लागि शिक्षा आदि) प्रति सचेत रही सो अनुकूल व्यवहार सम्पन्न गर्न सकेमा शिक्षकको पेसागत विकास हुन सक्दछ, (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ३)। यसर्थ पेसागत आचारसंहितालाई पनि शिक्षकको पेसागत विकासको पूर्वसर्त मानिन्छ।

६.७ सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको प्रयोग

शिक्षकको पेसागत विकासमा सूचना, सञ्चार तथा प्रविधिको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ। शिक्षकले प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका लागि सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको सफल प्रयोग गर्न सक्नुपर्दछ। सिकाइलाई सहजीकरण गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको एकीकृत सिकाइ रणनीतिहरूको छनोट तथा प्रयोग गर्नुपर्दछ, (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ४)। सूचना प्रविधिका विविध साधनमार्फत् सिकारुहरूको स्वसिकाइ प्रवर्द्धन गर्न आपसी सञ्चार र सहकार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ। शिक्षकले बालबालिकाहरूको सिकाइको मूल्याङ्कन र पृष्ठपोषण प्रदान गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उपयोग गर्न सक्नुपर्दछ। शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिसम्बन्धी नीति र डिजिटल संस्कृतिमा भएको विकासबारे परिचित हुँदै सो अनुकूल पेसागत व्यवहार प्रदर्शन गर्न सक्नुपर्दछ, (शिक्षक सक्षमताको प्रारूप, २०७२ : ४)। यी विविध कुराहरूमा दक्ष हुन सकेमा मात्र पेसागत विकासको प्रक्रिया अगाडि बढ्छ।

६.८ कार्यमूलक अनुसन्धान

शिक्षकको पेसागत विकासमा कार्यमूलक अनुसन्धानको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। यसबाट शिक्षकले आफ्नो कार्यसम्पादन स्तरमा सुधार ल्याउन र पेसागत दक्षता बढाउन सक्छ। कार्यस्थलमा आइपरेका तत्कालीन समस्याका कारण र सुधारका मार्ग पहिचान गर्न कार्यमूलक अनुसन्धानले सहयोग पुऱ्याउँदछ। शिक्षण सिकाइका क्रममा देखा परेका समस्याको पहिचान गरी तिनको समाधान र सुधारका उपाय पत्ता लगाउन र सिकाइलाई प्रभावकारी, दिगो र जीवन्त यसको विशेष भूमिका रहन्छ। यो शिक्षण सिकाइका तत्कालीन समस्या समाधानमा केन्द्रित रहने भएकाले शिक्षकले स्वःशिक्षणको स्वःमूल्याङ्कन गर्न सक्छ। पाठ्यक्रमले

राखेका अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न, योजनाबद्ध तरिकाले शिक्षण गर्न र शिक्षकको शिक्षणीय शैलीमा सुधार गरी शिक्षकको पेसागत दक्षता विकास गर्न कार्यमूलक अनुसन्धान महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

कक्षा शिक्षणका क्रममा शिक्षक शिक्षण सहजीकरणसम्बन्धी तथा विद्यार्थीहरूका सिकाइसम्बन्धी समस्याहरू निरन्तर रूपमा देखा परिरहेका हुन्छन् । यस्ता समस्या समाधान गर्न शिक्षक निरन्तर प्रयत्नशील रहन्छन् । आफ्नो शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका क्रममा केही न केही नयाँ शिक्षणको शैली, तरिका, ज्ञान, सीप, पद्धति प्राप्त भइरहन्छ । यस्ता ज्ञान, सीप वा पद्धतिबाट पनि पेसागत विकासमा सहयोग पुग्छ । शिक्षण सिकाइका क्षेत्रमा यस्तो प्रक्रियालाई कार्यमूलक अनुसन्धान भनिएको पाइन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य पनि कुनै पनि नयाँ सिद्धान्त प्रतिपादन गर्नु नभई शिक्षण पद्धतिको सुधार गरी विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सुधार गर्नु हो । यसमा शिक्षकले शिक्षण सँगसँगै आफ्ना शैक्षणिक त्रुटिहरूको पहिचान गरी आफ्नै सक्रिय सहभागितामा सुधार गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् (Panta, 2073 : 1) । मामला अध्ययन, आधारभूत अनुसन्धान तथा कार्यमूलक अनुसन्धानबाट भइरहेको सिद्धान्तको परीक्षण, नवीन ज्ञानको सिर्जना तथा नवीन सिद्धान्तको विकास गरी शिक्षकको पेसागत दक्षता वृद्धि गर्न सहयोग मिल्छ र यसले शिक्षकको व्यावसायिकतामा वृद्धि गर्दछ (बराल, २०६७ : ७७) । यसरी कार्यमूलक अनुसन्धानबाट एकातर्फ शिक्षणीय समस्याहरू समाधान गर्न सकिन्छ भने अर्कोतर्फ शिक्षकको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ ।

कार्यमूलक अनुसन्धानबाट आफ्नो पेसागत क्षमता विकासका लागि आफैं प्रयत्नशील रहने प्रणाली विकास गर्न सकिन्छ । यसबाट भाषा शिक्षणमा परिवर्तन र सुधार ल्याउन निरन्तर सहयोग पुग्छ । पेसागत विकास जस्तै कार्यमूलक अनुसन्धान प्रक्रिया पनि निरन्तर चलिरहने भएकोले आफ्नो शिक्षण कौशल, क्षमता, दक्षता आदिमा सुधार गरी विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न सकिन्छ । शिक्षकलाई निजले अध्यापन गरेको विषयमा शिक्षण सुधारको लागि अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन तयार पारे वापत प्रत्येक वर्ष १ अङ्कका दरले बढीमा ५ अङ्क दिइने (शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७) व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस्तो व्यवस्थाबाट पनि शिक्षकले पेसागत विकासमा सहयोग पुग्ने कुरा सर्वेक्षणले देखाएको पाइन्छ । शिक्षकलाई शिक्षणका क्रममा उत्पन्न भएका समस्या समाधान गर्न, शिक्षण विधि र प्रक्रियालाई अझ सुधार गर्न, वर्तमान शिक्षणीय अभ्यासलाई सुधार एवम् परिमार्जन गरी व्यावहारिक सिकाइ सहजीकरण गर्न तथा शिक्षकलाई आफ्नो कार्यक्षमता वृद्धि गर्न कार्यमूलक अनुसन्धानले सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यसैले शिक्षकको आन्तरिक मनोबल तथा बाह्य सक्षमता बढाइ पेसागत विकास गर्न कार्यमूलक अनुसन्धान निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

६.९ अनुभव आदान-प्रदान

शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको क्रममा आफूले प्राप्त गरेको शिक्षणीय अनुभवलाई आफ्ना सहकर्मीहरूलाई आदान-प्रदान गरेर शिक्षकमा पेसागत दक्षता बढाउन सकिन्छ । त्यस्तो त

हाम्रा विद्यालयहरूमा अनुभव आदान-प्रदान गर्ने संस्कृतिको अभाव रहेको देखिन्छ। आफूलाई ज्ञान नभएको विषयमा अरू सहकर्मी साथीहरूलाई प्रश्न गर्दा सानो भइने, सड्कोच मान्ने, अरूले हेप्ने प्रवृत्ति हाबी हुने भन्ने मान्यता शिक्षकहरूमा भएकाले पनि शिक्षणीय अनुभव आदान-प्रदान गर्ने परम्परा न्यून रहेको छ। त्यसैगरी विषयमा विशेष दखल भएको वा विशेषज्ञता हासिल गरेका विविध विषय आफ्ना सहकर्मीहरूलाई सुनाउँदा बढी जान्ने भएको भनी आक्षेप लगाउने भएकाले पनि आफूले जानेको कुरा अरूलाई सिकाउन चाहँदैनन्। हरेक विद्यालयमा विषयगत रूपमा उच्च अध्ययन, विषयगत तालिम, शैक्षिक अवलोकन भ्रमण, गोष्ठी, सेमिनार आदिजस्ता अवसरबाट आफूले जानेका विविध कुराहरू सहकर्मी शिक्षकहरूलाई आदान-प्रदान गर्ने संस्कृतिको विकास गर्नुपर्दछ। यसका साथै शिक्षकले आफूले जानेका शैक्षणिक क्षेत्रका विविध विषयहरूलाई भन्ने र नजानेका कुराहरू सहकर्मी शिक्षकहरूलाई सोध्ने परम्पराको विकास गर्नुपर्दछ। त्यस्तै सामाजिक सञ्जाल, छापा तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यम, विभिन्न ग्रन्थ तथा अध्ययन अनुसन्धानबाट प्रकाशन तथा प्रसारण भएका आधिकारिक ज्ञान, सीप, प्रविधिहरू आदान-प्रदान गर्नुपर्दछ। यसका लागि विद्यालयमा पाक्षिक वा मासिक रूपमा शैक्षणिक अनुभव आदान-प्रदान गर्ने कार्यक्रम चलाउनुपर्दछ। यसबाट एउटा शिक्षकमा भएका शैक्षिक ज्ञान, सीप तथा अनुभव अन्य शिक्षकहरूमा स्थानान्तरण भई पेसागत विकास हुने अवसर प्राप्त हुन्छ। त्यसैले अनुभव आदान-प्रदान गर्ने परम्पराबाट शिक्षकको पेसागत दक्षता बढाउन सकिन्छ।

६.१० उपचारात्मक सुपरिवेक्षण

उपचारात्मक सुपरिवेक्षण विषय विशेषज्ञ तथा विद्यालय निरीक्षकले शिक्षकहरूको सल्लाहअनुसार शिक्षण सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउने प्रक्रिया हो। यसमा सुपरिवेक्षकले शिक्षकको शिक्षण पूर्वको तयारी, शिक्षक सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियाको अवलोकन र शिक्षणपछि, विद्यार्थीहरूको प्रतिक्रियाका माध्यमबाट शिक्षकले शिक्षण सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउनका लागि आवश्यक मार्गदर्शन तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्दछ। यसका साथै शिक्षकलाई शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका क्रममा के कस्ता समस्याहरू उत्पन्न भए भनी शिक्षणपश्चात् शिक्षक र सुपरिवेक्षक बीच आवश्यक छलफल गरिन्छ र तत्काल सुधारका उपायहरू प्रदान गरिन्छ। शिक्षकले ती सुधारका उपाय तथा पृष्ठपोषणलाई अनुसरण गरी शिक्षण प्रक्रिया अगाडि बढाउँदछ। यसबाट पनि शिक्षकको पेसागत विकासमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

सुपरिवेक्षणको मुख्य उद्देश्य शिक्षकहरूको व्यावसायिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउनु हो। सुपरिवेक्षणले विद्यालयमा शिक्षण र सिकाइका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने, शिक्षण सिकाइ सहजीकरणमा गुणात्मक सुधार ल्याउने, शिक्षकहरूमा रहेका पेसागत अकुशलता र दोषहरूलाई निराकरण गर्ने र शिक्षकहरूको निरन्तर पेसागत विकास गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ। यसअन्तर्गत विद्यालय निरीक्षणले गोष्ठी, कार्यशाला, सम्मेलन, तालिम, अवलोकन

भ्रमण आदिका माध्यमद्वारा शिक्षकहरूको लागि अनवरत रूपमा व्यावसायिक दक्षता तथा ज्ञान हासिल गर्ने वातावरण सिर्जना गर्दछन् (कोइराला, २०७१ : २) । सुपरिवेक्षणबाट शिक्षकहरूमा आत्म-निर्देशित बन्नुपर्ने भावना जागृत गराइदिनुपर्दछ । शिक्षकहरू जबसम्म परिवर्तनका लागि स्वनिर्देशित हुँदैनन् तबसम्म शिक्षण सिकाइ सहजीकरणमा दीर्घकालीन र वास्तविक परिवर्तन आउन सक्दैन । यसका साथै सुपरिवेक्षणबाट शिक्षकहरूलाई शिक्षणीय समस्या पहिचान गर्न र ती समस्याहरूको समाधान गरिदिने नभई समाधानका उपाय खोज्न उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । शिक्षकहरूलाई शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका क्रममा वैयक्तिक, पेसागत तथा विद्यालयीय क्षेत्रमा के कस्ता समस्याहरू देखा परेका छन् ती समस्याहरूलाई आफैँ पहिचान गर्न, समस्याका कारणहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्न र उपयुक्त प्रकृतिका समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ । यसरी शिक्षकहरूमा शिक्षणीय समस्या समाधान गर्न सक्ने कौशल वृद्धि गर्न सकेमा पेसागत उन्नयनमा सहयोग पुग्ने देखिन्छ ।

सुपरिवेक्षणबाट शिक्षकलाई डर पैदा नगराई शैक्षणिक सुरक्षा प्रदान गर्नुपर्दछ । शिक्षकले आफूलाई कसैले परीक्षा लिँदै छ भन्ने भावना पैदा नगराई मेरा शिक्षणीय समस्याहरू समाधान गर्नमा सहयोग गर्दछ भन्ने भावना जागृत गराउन सकेमा शिक्षकमा सुरक्षाको भावना वृद्धि हुन्छ । यसबाट शिक्षकका शिक्षणीय समस्याहरूलाई सजिलै समाधान गर्न सकिन्छ । यस्ता समस्याहरू समाधान गर्न सक्ने तिनीहरूको योग्यतामा आत्मविश्वासको भावना विकास गर्नुपर्दछ । शिक्षकहरूलाई आफ्ना शिक्षणीय समस्याको समाधान आफैँ गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने उद्देश्यबाट सुपरिवेक्षण गर्नुपर्दछ (कोइराला, २०७१ : ३) । उपचारात्मक सुपरिवेक्षणबाट शिक्षकहरूलाई आफ्ना समस्याहरू समाधान गर्न कुन कुन स्रोतबाट के कस्तो सहयोग प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको जानकारी दिई शिक्षकहरूमा शिक्षण पेसाप्रति सकारात्मक धारणा तथा प्रवृत्तिको विकास गराउनुपर्दछ । त्यसैले उपचारात्मक सुपरिवेक्षणबाट प्रदान गरिएको शैक्षणिक सुरक्षाबाट शिक्षकहरूको व्यावसायिक दक्षता बढाउन सकिन्छ ।

६.११ परामर्श तथा प्रशिक्षण

विज्ञ, दक्ष तथा विशेषज्ञले नवप्रवेशी शिक्षकलाई शिक्षण सिकाइ सहजीकरण बारेमा सिकाउने प्रक्रिया परामर्श हो । विशेषज्ञहरूले नवप्रवेशी शिक्षकहरूलाई समूह छलफलको माध्यमबाट शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाका बारेमा आवश्यक सहयोग गर्नुपर्दछ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 2) । यसबाट नयाँ शिक्षकले आफूलाई शैक्षणिक प्रक्रियाका पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, दैनिक अध्यापन योजना, शिक्षण सामग्री, शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप, परियोजना कार्य, समूह कार्य, विभिन्न आवधिक परीक्षा, मूल्याङ्कन प्रणाली आदि कार्यक्रमहरूमा सुधार एवम् परिष्कृत गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछ । निपूर्ण, दक्ष शिक्षकसँग शैक्षणिक प्रक्रियाका बारेमा सल्लाह, सुझाव, पथप्रदर्शन, आवश्यक सुपरिवेक्षणअनुसार नयाँ शिक्षकले प्रशिक्षित हुने अवसर प्राप्त गर्दछ । सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकासले

Telementoring, Electronic mentoring, E-mentoring आदिबाट अनुशिक्षित हुने अवसर प्राप्त गर्दछ (बराल, २०६७ : ७७) । विज्ञ शिक्षकबाट प्राप्त सुझाव, सल्लाहबाट नवप्रवेशी शिक्षकले आफ्नो पेसागत दक्षता विकास गर्न सक्छ । त्यसैले शिक्षकको पेसागत विकासका लागि परामर्श महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

शिक्षकको पेसागत विकासका लागि प्रशिक्षण वा अतिरिक्त अध्ययन कक्षाको आवश्यकता रहेको पाइन्छ । शिक्षकमा हुनुपर्ने दक्षता, क्षमता, शिक्षणीय सीप, शिक्षणीय समस्या समाधान गर्ने कौशल, विद्यार्थीप्रतिको दृष्टिकोण आदि पक्षहरूको विकासका लागि अतिरिक्त अध्ययन कक्षाको व्यवस्था गर्न सकिन्छ (Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., Gardner, M., 2017 : 12) । विशेष गरी नवप्रवेशी शिक्षकहरूले यस्तो अवसरबाट आफूसँग भएको अपूर्ण कौशललाई पूर्ण गराउने, शिक्षणीय सीप विकास गर्ने, कुशल शिक्षकमा हुनुपर्ने दक्षता, क्षमता, ज्ञान, सीप आदिको विकास गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् । पेसागत दक्षता विकासका लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, शिक्षण सामग्रीको छनोट, निर्माण र प्रयोग, शैक्षणिक योजना, दैनिक पाठ्ययोजना, विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप, विषयगत प्रश्नपत्र निर्माण, विभिन्न आवधिक परीक्षा, सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनका विविध तरिकाहरू, नतिजा प्रकाशन र विश्लेषण लगायतका विविध क्षेत्रमा कोचिङको व्यवस्था गरी शिक्षकको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ ।

विज्ञ तथा पेसागत रूपमा सक्षम शिक्षकहरूले नवप्रवेशी शिक्षकहरूलाई विद्यालयको वातावरण, संस्कृति तथा शैक्षणिक विषयहरूको बारेमा जानकारी गराउनुपर्दछ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 2) । शिक्षकले आफूलाई पेसागत रूपमा सक्षम मान्दामान्दै पनि शैक्षणिक योजनाविहीन शिक्षण सिकाइ सहजीकरण प्रक्रियामा सामेल भएको, शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग विधिका बारेमा अनविज्ञ रहेको, शिक्षण सामग्रीको प्रयोग विना शिक्षण गरेको, शिक्षण शिक्षक केन्द्रित भएको, मूल्याङ्कन प्रक्रिया विषयस्तुगत ज्ञानमा केन्द्रित भएको आदिजस्ता समस्याहरू देखिएका पाइन्छन् । त्यसैगरी विशिष्टीकरण तालिका अनुसार प्रश्नपत्र निर्माण नभएको, विषयगत प्रयोगात्मक मूल्याङ्कनलाई बेवास्ता गरिएको, नतिजाको विश्लेषण नगरिएको आदिजस्ता समस्याहरूपनि शिक्षकहरूले भोग्ने गरेका अनुसन्धानले देखाएको छ । यी र यस्ता विविध प्रकृतिका समस्याहरूको दीर्घकालीन समाधानका लागि नवप्रवेशी तथा अन्य शिक्षकहरूलाई पनि विषयगत विशेषज्ञबाट परामर्श तथा अतिरिक्त अध्ययन कक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । पेसागत रूपमा दक्ष शिक्षकले नवप्रवेशी शिक्षकहरूका लागि सल्लाहकारको भूमिका निर्वाह गरी प्रभावकारी शिक्षण सिकाइका लागि राम्रो वातावरण सिर्जना गरिदिनुपर्दछ (Gabeiel H. Diaz-Maggioli, 2003 : 2) । यसरी नवप्रवेशी तथा अन्य शिक्षकहरूको पेसागत दक्षतामा सुधार गर्न सकिन्छ । यसर्थ शिक्षकहरूको पेसागत विकाससँग सम्बन्धित निकाय तथा संस्थाले नवप्रवेशी तथा अन्य शिक्षकहरूको लागि प्रशिक्षण तथा परामर्श का अवसरहरूको सिर्जना गर्न वाञ्छनीय देखिन्छ ।

६.१२ स्वप्रतिबिम्बात्मक सिकाइ

शिक्षकले आफ्ना शैक्षणिक गतिविधिहरूलाई आफैँले अवलोकन मूल्याङ्कन गरी आफैँ सिकेर आफ्नो पेसागत विकास गर्न सक्छ । यसमा शिक्षकले कक्षाकोठामा सञ्चालन गर्ने शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको अनुभवबाट विभिन्न प्रकृतिका अनुभव तथा जानकारीहरू प्राप्त गर्दछ । दैनिक रूपमा प्राप्त हुने यस्ता अनुभवबाट विद्यार्थीहरूले कसरी सिक्न रुचाए ? सिकाइ सहजीकरणमा के कस्ता समस्या उत्पन्न भए ? ती समस्याहरूलाई कसरी समाधान गरियो ? कुन कुन शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरूको प्रयोग गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि वृद्धि भयो ? विद्यार्थीहरूमा के कस्ता प्रकृतिका समस्याहरू देखा परे ? जस्ता विविध समस्याहरूसँग सामना गर्ने अवसर शिक्षकले प्राप्त गर्दछ । यस्ता अवसरबाट शिक्षकले आफूलाई कसरी अगाडि बढाउने, आफ्नो शिक्षण शैलीमा कसरी सुधार गर्ने, शिक्षण समस्याहरूलाई कसरी समाधान गर्ने भन्ने विषयमा अध्ययन गर्नुपर्दछ । यस्ता विषयबाट दैनिक रूपमा अनुभव वृद्धि हुँदै जाने र नियमित सुधार गर्दै जाने अवसर प्राप्त हुने भएकाले शिक्षकमा पेसागत जिम्मेवारी बढ्दै जान्छ (Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., Gardner, M., 2017 : 14) । यस्ता विविध चुनौती तथा अवसरबाट शिक्षकको पेसागत उत्तरदायित्व वृद्धि भई अन्ततः पेसागत विकास हुन्छ । यसर्थ स्वप्रतिबिम्बात्मक सिकाइबाट शिक्षकको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ ।

६.१३ पेसागत तालिम

शिक्षण पेसालाई एउटा प्राविधिक पेसाका रूपमा लिइन्छ । प्राविधिक पेसालाई मर्यादित र पेसागत बनाउनका लागि विभिन्न पेसागत तालिमको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षण पेसालाई पेसागत रूपमा विकास गर्नका लागि शिक्षकहरूलाई विभिन्न समयमा पेसागत तालिम दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । शिक्षक तालिम नीति २०६२ अनुसार अल्पकालीन तालिम, पुनर्ताजगी तालिम र आवर्तक तालिमलाई प्रमाणीकरण तालिमको एक अङ्गको रूपमा गणना गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । शिक्षकलाई सेवाकालीन र सेवाप्रवेश तालिम दिनका लागि प्रभावकारी तालिम पाठ्यक्रम र सामग्रीको विकास गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा शिक्षकहरूलाई सेवाप्रवेश, सेवाकालीन, अल्पकालीन, पुनर्ताजगी तथा आवर्तक तालिम प्रदान गरी उनीहरूको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ । यस्ता विविध प्रकृतिका तालिमहरूले शिक्षकमा नयाँ ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउनुका साथै पुराना ज्ञान, सीप र धारणालाई अद्यावधिक गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

कुनै व्यक्तिमा भएको आन्तरिक क्षमतालाई बाह्य परिवेशमा ल्याई दक्ष, सक्षम, उर्जाशील बनाउने साधनको रूपमा तालिमलाई लिइन्छ । विद्यालयमा आवश्यक पर्ने विभिन्न शैक्षणिक योजनाहरू निर्माण गर्न, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक सम्बन्धी ज्ञान विकास गर्न, शिक्षण सामग्रीहरूको विकास गर्न, शिक्षण विधि तथा प्रक्रियाहरू सही रूपले प्रयोग गर्न, विषयगत मूल्याङ्कन प्रक्रियाको सही कार्यान्वयन गर्न, कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्न, बालमैत्री तथा

सिकाइमैत्री वातावरण निर्माण गर्न आदि विविध पक्षमा शिक्षकहरूलाई विभिन्न तालिम दिएर उनीहरूको पेसागत दक्षता बढाउन सकिन्छ ।

६.१४ आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण

शिक्षकको शिक्षणीय कार्यकुशलता अभिवृद्धिका लागि आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमणलाई पनि उपयोग गर्न सकिन्छ । शिक्षण सिकाइ सहजीकरण, शैक्षिक व्यवस्थापन, शिक्षण सामग्रीको छनोट, विकास र उपयोग, मूल्याङ्कन प्रणाली, अनुभव आदान-प्रदान, शिक्षक सञ्जाल, सिकाइमैत्री वातावरण निर्माण आदि जस्ता पक्षमा राम्रा तथा उत्तम विद्यालयहरूले के कस्तो व्यवस्था गरेका छन् सो कुराको अवलोकन गरेर आफ्ना विद्यालयमा लागु गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी शिक्षकले उपयोग गरेका शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप, परियोजना कार्य, समूह कार्य, कक्षा कार्य, आन्तरिक परीक्षा लगायतका पक्षमा भएका सकारात्मक विषयहरूको अनुकरण गर्नका लागि पनि आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण उपयोगी मानिन्छ । स्वदेश तथा विदेशका शैक्षिक नीति, शैक्षिक व्यवस्थापन प्रणाली, मूल्याङ्कन प्रणाली, विद्यार्थीप्रतिको व्यवहार, शिक्षण सहजीकरण प्रक्रिया तथा शिक्षकको पेसागत प्रक्रिया के कसरी अगाडि बढाएका छन् ती समग्र कार्यक्रमहरूको अवलोकन गरी शिक्षकहरूको वैयक्तिक तथा पेसागत दक्षता बढाउन सकिन्छ ।

आफ्ना वरपरका राम्रा र उत्तम विद्यालय तथा दक्ष शिक्षकको कक्षा शिक्षण अवलोकन गरी कक्षाकोठामा प्रयोग भएका सान्दर्भिक शिक्षण योजना, शिक्षण सामग्री, शिक्षण विधि तथा कार्यकलाप, मूल्याङ्कन प्रक्रिया, विद्यार्थीप्रतिको व्यवहार, शिक्षकको व्यवहार, कक्षाकोठा व्यवस्थापन, विद्यार्थीहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, फरक क्षमता लगायतका पक्षहरूको अनुकरण गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी शैक्षणिक प्रविधिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्ने कौशल, विद्यार्थीको कार्यसञ्चयिका फारामको उपयोग गर्ने तरिकाको पनि अनुकरण गर्न सकिन्छ । साथै त्यस्ता अनुकरणीय तथा सान्दर्भिक अभ्यासहरूलाई आफ्नो विद्यालय अनुकूल लागू गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक संघ, विषयगत शिक्षक, प्रधानाध्यापक, विद्यार्थी प्रतिनिधि तथा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई अध्ययन भ्रमणका लागि पठाएर के कस्तो तरिकाबाट आफ्नो विद्यालयमा सकारात्मक परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने कुराबाट पनि विद्यालय तथा शिक्षकको सक्षमता अभिवृद्धि गराउन सकिन्छ । यसर्थ शिक्षकहरूलाई आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण गराइ त्यसबाट प्राप्त सान्दर्भिक अनुभवलाई आफ्नो व्यवहारमा लागू गराएर पेसागत दक्षता विकास गर्न सकिन्छ ।

६.१५ कार्यशाला तथा गोष्ठी

कार्यशाला तथा गोष्ठी पनि शिक्षकको पेसागत विकासको महत्वपूर्ण आधार हो । शिक्षकहरूलाई विभिन्न कार्यशाला तथा गोष्ठीजस्ता कार्यक्रमहरूका निरन्तर सहभागी गराएर पनि शिक्षकहरूको पेसागत दक्षता बढाउन सकिन्छ । कार्यशाला तथा गोष्ठी लगायतका

कार्यक्रमहरूबाट शिक्षक नयाँ ज्ञान, सीप तथा कार्यक्षमताको विकास हुने, भइरहेका ज्ञान, सीप तथा कार्यक्षमतालाई समयानुकूल परिमार्जन तथा परिष्कार गर्न सकिने तथा शैक्षिक क्षेत्रमा लागू भएका वा हुन लागेका नयाँ विज्ञान र प्रविधिका कुराहरूको बारेका सूचना प्रदान गर्न सकिन्छ । यस्ता कार्यक्रमहरूबाट शिक्षकहरूमा पेसागत विकास कार्यमा सकारात्मक पुनर्बल प्रदान गर्न सकिन्छ । यसका साथै लामो समयसम्म निस्क्रिय रहेको ज्ञान, सीप तथा अभिवृत्तिलाई पुनर्ताजगी बनाउँदछ । सम्बन्धित निकायबाट शैक्षिक क्षेत्रमा परिवर्तन भइरहेका नवीन सन्दर्भ, ज्ञान, सीप, विधि, कार्यकलाप, धारणा आदिको विकास तथा अद्यावधिक गराउने उपायका रूपमा कार्यशाला तथा गोष्ठीहरूको निरन्तर आयोजना गर्नुपर्दछ । यसरी शिक्षकको पेसागत विकास प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

६.१६ शिक्षक सञ्जाल

शिक्षकहरूको समूह निर्माण गरी तिनीहरूले शिक्षणको क्रममा भेलेका समस्याहरूलाई समूहमा छलफल गरी समाधान गर्नका लागि शिक्षक सञ्जालको आवश्यकता पर्दछ । शिक्षकहरूले आफ्नो शिक्षण सिकाइ सहजीकरण तथा पेसागत विकासका क्रममा देखा परेका विविध समस्याहरूलाई आपसी छलफल तथा संवादको प्रयोग गरी समाधान गर्न सक्छन् । त्यसैले शिक्षकहरूको पेसागत विकास गर्नका लागि शिक्षकहरूको सञ्जाल निर्माण गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी चक्रीय मोडेल (Cascade Model) को प्रयोग गरेर पनि शिक्षकहरूको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ । चक्रीय मोडेलमा पेसागत विकासको विकासको कुनै पक्षमा पहिलो पुस्ताका शिक्षकहरूलाई तालिम मार्फत् दक्ष बनाउने र उक्त पहिलो पुस्ताले दोस्रो पुस्तालाई सिकाउने व्यवस्था मिलाइन्छ (बराल, २०६७ : ७९) । यस मोडेलबाट एक पुस्ताले अर्को पुस्तालाई र अर्को पुस्ताले अर्को पुस्तालाई सिकाउने व्यवस्था मिलाएर सबै शिक्षकहरूको पेसागत विकास गर्न सकिन्छ । यस्तो प्रक्रियालाई शिक्षक सञ्जालको प्रयोग गरी चारैतिर विस्तार गर्न सकिन्छ । यसर्थ शिक्षक सञ्जाललाई पनि शिक्षकहरूको पेसागत विकास प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ ।

६.१७ आत्ममूल्याङ्कन

शिक्षण सिकाइ सहजीकरणका क्षेत्रमा आफूले गरेका शिक्षणीय कार्यकलापहरूको लेखाजोखा गर्ने प्रक्रिया आत्ममूल्याङ्कन हो । शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको क्रममा निर्धारण गरेका उद्देश्य, शिक्षण सामग्री, शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरू र मूल्याङ्कन प्रक्रियाको आवश्यक लेखाजोखा गर्नुपर्दछ । यसबाट शिक्षणीय विषयवस्तु अनुरूपका उद्देश्य, शिक्षण सामग्री, शिक्षण विधि तथा कार्यकलापहरू र मूल्याङ्कनको छनोट/प्रयोग गरी विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि बढाउन सकिन्छ । आत्ममूल्याङ्कनबाट शिक्षकको शिक्षणीय शैलीमा सुधार गर्न सकिन्छ । तसर्थ आत्ममूल्याङ्कनलाई पनि शिक्षकहरूको पेसागत विकास प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण आधार मानिन्छ ।

७. निष्कर्ष

शिक्षकको शिक्षणीय कार्यकुशलता अभिवृद्धि गर्ने प्रक्रियालाई शिक्षकको नै पेसागत विकास भनिन्छ। शिक्षकको पेसागत विकास नियमित चलिरहने प्रक्रिया हो। शिक्षक शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको स्रोत व्यक्ति हो। गुणस्तरीय शिक्षाका लागि शिक्षकको पेसागत विकासलाई एक पूर्वसर्तका रूपमा लिइन्छ। शैक्षिक पक्षको आमूल परिवर्तन तथा सुधार गर्न शिक्षकको पेसागत विकास गरिनुपर्दछ। पेसागत रूपमा दक्ष, अध्ययनशील तथा कर्तव्यनिष्ठ शिक्षकले मात्र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ सहजीकरणको माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धिमा सुधार गर्न सक्दछन्। शिक्षकले आफ्नो पेसागत कार्यकुशलता विकास गर्ने विविध विधि तथा प्रक्रियाहरू हुन्छन्। शिक्षकको पेसागत विकासका आधारहरू पहिचान गर्ने विषयमा गरिएको अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त सूचना, व्याख्या, सैद्धान्तिक पक्ष र प्रचलित अभ्यास समेतका आधारमा गरिएको विश्लेषणबाट विभिन्न पक्षहरूबाट शिक्षकको पेसागत विकास हुने देखिएको छ। शिक्षकले विभिन्न तालिम, स्वाध्ययन, सहकार्य, उपचारात्मक सुपरिवेक्षण, परामर्श, पेसागत बैठक, अध्ययन तथा अवलोकन भ्रमण, कार्यशाला, गोष्ठी तथा सेमिनारमा निरन्तर सक्रिय सहभागी भएर, अवलोकन भ्रमण आदि कार्यकलापमा सहभागी भएर, शिक्षण सिकाइका विविध पक्षहरूमा अध्ययन अनुसन्धान गरेर, अनुभव आदान-प्रदान जस्ता कार्यहरूबाट आफ्नो पेसागत दक्षता बढाउँछन्। त्यसैगरी कक्षाकोठाको विविधता व्यवस्थापन गर्ने, खोज, अन्वेषण तथा कार्यमूलक अनुसन्धानमा सक्रिय हुने, शिक्षण सहजीकरणमा सूचना प्रविधिको प्रयोग गर्ने, सुपरीवेक्षणीय सहयोग लिने, दोहोरो सञ्चार प्रणालीको विकास गर्ने, शिक्षक सञ्जाल, आत्ममूल्याङ्कन, कक्षा अवलोकन र पृष्ठपोषण, मेन्टेरिड तथा कोचिङ, आन्तरिक तथा बाह्य अवलोकन भ्रमण जस्ता प्रक्रियाबाट शिक्षकको पेसागत विकास हुने देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- कानून किताब व्यवस्था समिति (२०७५), शिक्षक सेवा आयोग नियमावली, २०५७ (संशोधनसहित), काठमाडौं : नेपाल सरकार।
- काफ्ले (शर्मा), भोजराज (२०६५), शैक्षिक नीति : अवधारणा र अभ्यास, काठमाडौं : सोपान मासिक।
- कोइराला, विद्यानाथ (२०७१), शिक्षामा वैकल्पिक चिन्तन, काठमाडौं : गुडविल पब्लिकेशन प्रा.लि.।
- कोइराला, सीताराम (२०७१), विद्यालय सुपरिवेक्षण, काठमाडौं : मकालु प्रकाशन गृह।
- थपलिया, तुलसीप्रसाद (२०७२), नेपालमा शिक्षकको पेसागत विकास मोडल : अनुभव र भावी कार्यदिशा, शिक्षक शिक्षा, वर्ष : १३, अङ्क १३, भक्तपुर : शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र।
- पौडेल, आनन्द (२०६७), शिक्षाका अन्तर्सम्बन्धित मुद्दाहरू, काठमाडौं : सोपान मासिक।
- बराह, खगराज (२०६७), शिक्षा व्यवस्थापनका नवीन आयाम, काठमाडौं : सोपान मासिक।
- लम्साल, हरिप्रसाद (२०६८), शिक्षाको वित्तीय र शैक्षिक व्यवस्थापन, काठमाडौं : सोपान मासिक।
- सिन्हा, रामस्वरूप (२०६७), शैक्षिक परिदृश्य, काठमाडौं : सोपान मासिक।
- शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०६२), शिक्षक तालिम नीति (२०६२), भक्तपुर : नेपाल सरकार।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक सक्षमताको प्रारूप - २०७२*, भक्तपुर : नेपाल सरकार ।

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (२०७२), *शिक्षक पेसागत विकास प्रारूप*, भक्तपुर : लेखक ।

Aryal, Prem Narayan and Panta, Yagya Raj (2071), *Education and Deveploment*, Kathmandu : Dikshant Prakashan.

Darling-Hammond, L., Hyler, M. E., Gardner, M. (2017). *Effective Teacher Professional Development*. Palo Alto, CA: Learning Policy Institute. Retrived From <https://learningpolicyinstitute.org/product/teacher-prof-dev>. On 20 Jan, 2019.

Gabeiel H. Diaz-Maggioli (2003), *Professional Development for Language Teachers*. Ureguay : Administration of Public Education. Retrived From <https://www.academia.edu/1754875>. On 20 Jan, 2019.

Panta, Bharat Bilas (2073), *Teachers' Leadership Development through Innovation and Action Research*, Teacher Education, Year 14, Volume 14 : Bhaktapur, NCED.